

MÓDSZERTAN

RUGALMAS KÉRDŐÍV

– A standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközi alkalmazására* –

LETENYEI László–NAGY Gábor Dániel

BCE, Szociológia és Társadalompolitikai Intézet
1093 Budapest, Fővám tér 8.; llet@uni-corvinus.hu

Szegedi Tudományegyetem
6720 Szeged, Dugonics tér 13.; ngd1@rel.u-szeged.hu

Összefoglaló: Jelen írás egy, a negyvenes években félbehagyott módszertani vitát elevenít fel, amikor a kérdőívek standard jellegét teszi újra megfontolás tárgyává. Úgy gondoljuk, hogy a survey-kutatások modernista felfogásából eredő standardítás-követelmény, hogy a kérdőíves kutatás során a kérdéseket mindig szó szerint ugyanúgy kell feltenni, három szempont miatt érdemes az újragondolásra: etikátlan, kivitelezhetetlen, és érvénytelen eredményeket hoz. Az írás második fele ezért egy régóta létező, de mindez ideig kevésbé felvállalt kérdőíves gyakorlatot, az általunk „rugalmas kérdőívnek” nevezett terepmunkás praxist javasolja a kutatók figyelmébe.

Kulcsszavak: kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtési technikák, kérdőív, standard, megbízhatóság, érvényesség

BEVEZETÉS

Jelen írás a kérdőívek standard jellegét teszi megfontolás tárgyává. Úgy gondoljuk, hogy az az elképzelés, hogy a kérdőíves kutatás során a kérdéseket mindig szó szerint ugyanúgy kell feltenni, három szempont miatt érdemes az újragondolásra: egyrészt etikai fenntartásaink vannak a standard kérdéseken alapuló hagyományos survey-típusú vizsgálattal szemben, másrészt kétségeink vannak a gyakorlati kivitelezhetőség terén, harmadrészt pedig megkérdőjelezzük a kapott adatok érvényességét. A kérdőív a modern kor terméke, amely magán hordozza (többek közt) az emberekre vonatkozó adatok elszemélyteleníthetlenségébe vetett feltétlen hitet. Azt gondoljuk, a kérdőíves mód-

* A szerzők ez úton mondanak köszönetet Csíste Andrásnak, Juhász Pálnak, Péli Gábornak, Varga Istvánnak, Vedres Balázsnak, továbbá az elmúlt években szervezett falukutató táborok résztvevőinek, Bonchidán, Gyenesdiáson, Ördögösfüzesen, Szépkényerüszentmártonban és Válaszúton.

szernek meg kell újulnia, ám magát a módszert nem vetjük el, sőt, úgy véljük, hogy a reprezentatív mintán alapuló, nagy megbízhatóságú adatokkal való érvelésnek továbbra is szerepe lehet a társadalomtudományokban, azonban a standard jellegbe vetett feltétlen hit és bizalom feladásával egy újfajta kérdőívezési gyakorlat meghonosítására van szükség. Írásunkban ezért először a kérdőív standard jellege körüli egykori és mai fontosabb vitákat és megállapításokat mutatjuk be röviden (I.), majd tisztázni kívánjuk saját fogalmi keretünket (II.). Ennek keretében fontosnak tartjuk a *kvalitatív* és *kvantitatív* kifejezések szociológiában használatos jelentésének kibővítését az antropológiai szóhasználattal, és körüljárjuk a terepközeliség fogalmát. Ezután a standard kérdőív kritikáit fogalmazzuk meg (III.), ezen belül különös figyelmet fordítva a kutató, a kérdezőbiztos és a terep viszonyára, és felvázolva az alternatívát, a terepközele, ún. „rugalmas” kérdőívezési gyakorlatot (IV.). Végül a rugalmas kérdőívezés gyakorlatát három példán keresztül mutatjuk be, egy saját terepmunka, egy nagymintás kérdőív és egy CAPI (számítógéppel támogatott) kérdőív példáján (V.).

E bevezetés utolsó gondolataként szeretnénk előre is eloszlatni egy félreértést: a rugalmas kérdőívezési gyakorlat nem jelenti a kérdőívezés „felpuhítását”, azaz például nem tagadjuk a mintavétel fontosságát vagy nem támogatjuk a nyílt kérdések használatát a zárt kérdésekkel szemben.

A KÉRDŐÍVEZÉS STANDARD JELLEGE KÖRÜLI FONTOSABB EGYKORI ÉS MAI MEGÁLLAPÍTÁSOK, VITÁK A SZOCIOLÓGIÁBAN ÉS A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIÁBAN (I.)

A standardizált kérdőíves módszerről folyó viták hőskora

A kérdőívek standard jellegéről, pontosabban a nyitott illetve zárt kérdések alkalmazásáról folyó vita az 1940-es években foglalkoztatta leginkább a tudományos közvéleményt. Ebben az időben az Amerikai Egyesült Államokban a *US Bureau of Intelligence* két egysége között. Folyt tudományos vita, amelyben Paul F. Lazarsfeld közvetítő szerepet látott el a felek között, és végül arra a megállapításra jutott, hogy az összegyűjtött adatok minősége nem különbözik a nyitott és zárt kérdések alkalmazásával felvett kérdőívek esetében. Ennek ismeretében a zárt kérdések alkalmazása elsősorban (alacsonyabb költségvonzatuk miatt) tűnt megfelelőbbnek (Lazarsfeld 1944 idézi Krosnick 1999: 537). Paul Beatty (1993: 1048) szerint a nézeteltérés lényege abban állt, hogy egyes kutatók szerint kérdőív segítségével csak lazán strukturált „mély” interjúk segítségével lehetett használható információkhoz jutni, mások viszont a szigorú, strukturált standardizált kérdőíves módszert preferálták. Jean M. Converse (1987 idézi Platt 2001: 38) úgy látja, a vita nem az adatok érvényességét, hanem az adatfelvétel költségeit tekintette a fő szempontnak. Bizonyossá vált, hogy a nyitott kérdések alkalmazása nem csupán kódolási problémákat vetett fel, hanem kizárta az aluliskolázott interjúkészítőket az ilyen jellegű vizsgálatokból. További nehézséget jelentett, hogy nagyobb országos vizsgálatok végzésekor az interjúkészítők földrajzi szempontból is távol helyezkedtek el egymástól, így nehezen volt megvalósítható a kutatásokhoz kapcsolódó képzés és ellenőrzés. Az mindenesetre bizonyosnak tekinthető, hogy a Lazarsfeld által meghozott „döntés” hosszabb távon meghatározta a kér-

dőívek sorsát, hiszen egyre népszerűbbé váltak a zárt kérdéseket alkalmazó kérdőíves vizsgálatok, míg a nyitott kérdések alkalmazása nagymértékben visszaszorult (Krosnick 1999: 537).

A másik nagy kérdés a kvalitatív és kvantitatív kutatási hagyomány összeegyeztetése volt. Allan Barton és Paul Lazarsfeld (1955) szerint a kutató a kérdések összeállításakor főként saját tapasztalatára támaszkodik; mivel a kérdésfelvetéssel irányítja, befolyásolja a válaszadót, és hajlamos a válaszadónak tulajdonítani saját gondolkodását, szándékait, a válaszok végül sokkal inkább a kutató véleményét tükrözik, mint a megkérdezettekét. A vizsgálatok érvényességét a *kvalitatív* és *kvantitatív* adatgyűjtési technikák összekapcsolása növelheti (v.ö. Lazarsfeld–Rosenberg 1955; Boudon–Lazarsfeld 1966). A kétféle módszertani hagyomány elemeinek ötvözésére is számos sikeres példát ismerünk, ezeknek jó összefoglalását adja újabban Bryman (1993, 2004, 2005, 2006).

Hasonló alapon fogalmaz meg kritikát Pierre Bourdieu (1997) a közvéleménykutatásokkal, és egyúttal a standardizált kérdőíves módszerrel szemben. A szerző véleménye szerint a közvéleménykutatás nem azonosítható a tudományos kutatással, hiszen nem feltételezhető, hogy az önkényesen kijelölt problémakörökben minden megkérdezettnek eleve van véleménye. A kapott válaszok osztálymintázatával igyekszik bizonyítani, hogy a közvéleménykutatások által kitermelt adatok érvényessége alacsony. Felveti egyrészt, hogy az alsóbb osztályok válaszai azért tűnnek sok téma esetében konzekvensen autoriternek, mert ez a csoport nincs birtokában a kellő tudásnak esetleges alternatívák felállításához, másrészt pedig, hogy az embereknek akkor van konkrét véleménye egy kérdésben, ha az őket érinti, s ez nagyban megnövelheti a válaszadási arányt bizonyos kérdésekre. Akkor azonban, ha nincs konkrét véleménye a megkérdezettnek az adott témában, a befolyásolás az interjúszituáció keretében nehezen kerülhető el.

A vita hatása a Kelet-európai és hazai szociológiára

Kelet-Európában a 70-es években részben módszertani, részben ideológiai alapról bírálták a standard kérdőívezés itthon még újdonságnak számító gyakorlatát. Zygmund Gostowski (1975) szerint „az USA-ban és a (...) nyugat-európai országokban a survey-kutatások a vizsgált személyek és a kutatást végzők közötti ... kulturálisan elfogadott társadalmi kapcsolatokra alapozódnak. A válaszadói szerepben történő fellépés a többségi burzsoá demokrácia állampolgári és szabadpiaci gazdaság fogyasztói szerepe működésének alkotórészét képezi”, Kelet-Európában viszont a kérdőíves módszer nem kecsegtet fényes eredményekkel, mert az interjú szituáció szokatlan helyzetnek számít.

Gostowski ugyanebben az írásában a „survey típusú vizsgálatok” standardizáltsága ellen éppen ugyanazt a kritikai elemeket fogalmazza meg, ami jelen írásnak is fő üzenete: „A survey vizsgálatok, mint mennyiségi vizsgálatok jellemzője vonása a szóbeli stimulusok magasfokú standardizálása, az emberek (...) különbözősége ellenére. (...) Meg lehetne fordítani a standardítás kérdését: ahhoz, hogy lehetőleg egységesített szemantikus tartalmakat közöljünk igen különböző emberekkel, éppenséggel megfelelően meg kell különböztetnünk a szóbeli stimulusokat” (idézi Letenyei 2005: 130).

Magyarországon többször volt tudományos diskurzus tárgya a kvalitatív/kvantitatív módszerek használata és használhatósága a társadalomtudományokban. A szerteágazó, gyakran interdiszciplináris jellegű viták ismertetésére jelen dolgozat nem vállalkozhat, ehelyett csak egy markáns véleményt mutatunk be, Léderer Pál tollából, aki 1991-ben a Replika folyóirat körkérdésére válaszolva fogalmaz meg kemény kritikát a standardizált kérdőíves adatgyűjtéssel és annak matematikai statisztikai elemzésével és feldolgozásával szemben. Léderer (2002: 39) szerint „az empirikus szociológia nem redukálható csupán kérdőíves adatfelvételekkel operáló kutatói tevékenységre” illetve „az empirikus szociológia egyéb, úgymond kvalitatív változatai is mérnek”. A szerző felveti továbbá, hogy a kvalitatív szociológiai vizsgálatok során a mérés alapproblémái nem lehetnek lényegesen különbözőek, mint a kvantitatív vizsgálatok esetében. A kvalitatív módszerek standardizálását tévútnak tartja, és záró gondolata, mely szerint „szakmai konvencióval bizonyára sok minden intervallumszintű változóvá tehető” (Léderer 2002: 45) releváns kritikaként értelmezhető a standardizált kérdőíves módszer alkalmazásával szemben.

Újabban a kérdőívek alkalmazhatóságával kapcsolatos viták leginkább a *Magyar Szociológiai Társaság* éves konferenciáján, a kvalitatív szekcióban voltak hallgathatók.

Kortárs vita a kérdőíves kutatás standard jellegéről

A '60-as évektől kezdve a standardizált módszer egyeduralkodóvá vált a kérdőíves gyakorlatban illetve a társadalomtudományos módszertani képzésben. Napjainkban azonban néhány kutató „perújrafelvétellel” próbálkozik, amikor azt állítja, hogy a fejlesztési kísérletekkel eltöltött évek után a standardizált interjúk még mindig sok, a kérdezőbiztos és a válaszadó közti kommunikációs problémákon alapuló hibalehetőséget rejtenek magukban. Paul Beatty (1993) szerint a kompromisszum elérésének lehetősége a standardizált interjú kialakulásának körülményeiben rejlik, és azoknak a közös alapoknak a megtalálásán, amely a két gondolati iskola között létezik. A standardizálás egyik fő célja az volt, hogy ellenőrizhetővé váljon az interjúkészítők szerepe a lekérdezésben, és az interjúkészítő mint lehetséges mérési hibalehetőség kizárása. A vita tehát az interjúkészítők szerepén alapult – és a módszer jelenlegi hibáinak egyik legfontosabb oka továbbra is ez. A kérdések pontos jelentéseinek kommunikációját a megkérdezett felé nem tették – teszik lehetővé a standardizált módszer szigorú szabályai. Erre nézve megoldási kísérletként merült fel az, hogy ne a kérdés szövegét, hanem jelentését standardizálják a kutatók, és a kérdezőbiztosok kapjanak nagyobb szerepet a lekérdezések végrehajtásában (Beatty 1993: 1048–1053).

A mérőeszköz standardizált vagy nem standardizált jellegével kapcsolatos viták tehát napjainkban is tartanak. A téma rendszeresen előkerül az angolszász szociológiában is, és bár módszertani konszenzus még nem alakulhatott ki, sok tanulmány foglalkozik a kérdéskörrel. A tanulmányok szerzői főként abból indulnak ki, hogy a standardizált nyelvezet félreértésből és az interjúkészítő esetleges nem megfelelő kommunikációjából, ellenőrizhetetlen befolyásolásából adódik a hibák többsége. Ezek a hibák beárnyékolják a standardizált kérdőíves módszer alapfeltevéseit, mely szerint a standardizált adatgyűjtések kiszűrjük az interjúkészítő miatti hibák lehetőségét, illetve biztosítják a szöveg azonos jelentését minden megkérdezett számára.

A standardizált kérdőívek egyféle tesztjét végezte el Conrad, Schober és Fricker (2004). Ők rövid, a munkaerőpiaci helyzetre vonatkozó interjúkat készítettek el az USA-ban. Felmérték, hogy a standardizált vizsgálatok készítői egyrészt vagy nem járulnak hozzá ahhoz, hogy a kérdezőbiztos bármiféle értelmezési segítséget adjon a megkérdezettnek, illetve ha ad is, azt csak a kutatás vezetői által elfogadott formában teheti, és csak akkor, ha a válaszadó kifejezetten kéri. A szerzők azt állítják, hogy a standardizált kérdés értelmezése – különösen értelmezési segítség nélkül – csak a legritkább esetben azonos a kutatói értelmezéssel.

A fenti állításaik bizonyítása érdekében telefonos kutatást végeztek, ahol az interjúkészítők egy része azt az utasítást kapta, hogy szó szerint olvassa fel a kérdőív kérdéseit a válaszadók számára, másik részük lehetőséget kapott, hogy parafrázálja azokat. Továbbá értelmezési segítséget az egyik csoport csupán a válaszadó kérésére nyújthattott, a másik csoport azonban akkor, amikor úgy érezte, hogy a válaszadónak szüksége van rá.

Eredményként elmondható, hogy a válaszadók megbízhatóbb válaszokat adtak, amikor kaptak a kérdésekhez értelmezési segítséget. Továbbá a standardizált nyelvezet értelmezésében alapvető, hogy a kérdés felolvasása után az interjúkészítők mi tesznek – ennek a mozzanatnak van a legnagyobb hatása arra, hogy a válaszadók a kérdőív készítőjének szándéka szerint értelmezik-e a kérdéseket. Összességében elmondható, hogy jó eredményekkel jár, ha a kutatók kontrollált körülmények között lehetővé teszik a kérdezőbiztosok számára a segítő lehetőségek használatát a kérdés értelmezéséhez, és a legjobb eredményekhez az vezetett, ha a kérdezőbiztosok szabadon átfogalmazhatták a kérdéseket az értelmezés megkönnyítéséhez (Conrad et al. 2004: 330).

A standardizált kérdőívek egy másik lehetséges hibájára hívja fel a figyelmünket Maryse Marpsat (1999). A szerző egy hajléktalanok körében lezajlott adatgyűjtés alapján fogalmazta meg kritikáját a standardizált kérdőíves módszerrel szemben, melynek alapja az, hogy ha a kérdést megalkotó (kutató) és a megkérdezett (jelen esetben hajléktalan) között nagy a társadalmi távolság, az értelmezési különbségek nagyon jelentősek lesznek. A szerző megállapítása szerint az ilyen esetekben a standardizált kérdőívek alkalmatlanok funkciójuk betöltésére. A probléma megoldására a kutatók kvalitatív és kvantitatív módszerek ötvöztetésével törekedtek, illetve a kérdőív folyamatos tesztelésével és fejlesztésével. A legfontosabb eredményeket azok a kérdések hozták, melyeket standardizált formájukban a megkérdezettek egyáltalán nem értettek – ezek a kérdésekre a hajléktalanok társas kapcsolataira vonatkoztak főként. A kérdések egy másik csoportját a válaszadók teljesen másként értelmezték a hajléktalan válaszadók – itt a kutatók a lakás, otthon, szállás szavak teljesen eltérő jelentéseit állapították meg a vizsgált csoportban. További erőfeszítéseket tettek az eredmények feldolgozásakor a helyes értelmezés érdekében, melyből kiderül, hogy a kérdőív szerkesztése, elkészítése után még legalább ugyanannyi időt töltöttek el az adatok értelmezési kereteinek a kialakításával (Marpsat 1999: 6–10).

Alternatívaként a standardizált kérdésekből álló adatfelvételi módszerre Frederic Conrad és Michael Schober (1999) kidolgozta a „beszélgetéses interjú” („*conversational interview*”) módszerét, melynek lényegéből adódik, hogy nem a kérdések vannak standardizálva, hanem azok jelentése. A módszer keretében a beszélgetők addig társalognak, amíg az adatfelvételt végző személy nem teljesen biztos abban, hogy a feltett kérdésen a válaszadó azt érti, amire a kutatók gondoltak. A módszer al-

kalmazásával szemben az egyik legfontosabb kritika, hogy a kérdező túlzottan befolyásolhatja a megkérdezettet. A módszer eredményessége szempontjából elmondható, hogy a standardizált interjúk válaszaihoz képest a beszélgetéses interjúk válaszai 22%-ban tértek el, és a válaszváltoztatás minden esetben a pontosabb megértés következménye volt (Conrad–Schober 1999: 1–6).

Napjainkban több új adatfelvételi módszer van kialakulóban: a mobiltelefonok tömeges elterjedése a telefonos lekérdezést alakította át, közben egyre általánosabbá válik a számítógéppel támogatott adatfelvétel, valamint egyre több kutatás folyik az Interneten. Ezek az adatfelvételi módszerek új viszonyt teremtenek az „interjúkészítő” és a válaszadó között, ami kihat a kérdőívek standard jellegére is. (A különböző számítógéppel támogatott, illetve Internet-alapú adatgyűjtési technikákról magyar nyelven lásd Eranus et al. 2005 áttekintését.)

A kérdőív standard jellegével kapcsolatos összefoglaló legutolsó gondolataként azt jegyezzük meg, hogy a kérdőívezéssel kapcsolatos nemzetközi szakirodalomban a standard jellegről szóló vita viszonylag kicsiny hányadot képvisel. A nem megfelelő érvényességnek számos más oka is lehet, így (a jelen tanulmányban hangsúlyozott kommunikációs zavaron kívül) például a válaszmegtagadás (Groves 1987) az alacsony szignifikancia elhanyagolása (McCloskey 1998), vagy a túl korai operacionalizálás (Spradley 1980), stb. Mindezen kihívásokra a kérdőívezés általunk javasolt „rugalmas” módja nem jelenthet megoldást, de talán reálisan remélhetjük ettől az eljárástól bizonyos, kommunikációból eredő hibák kiküszöbölését.

FOGALMI KERETEK: KVALITATÍV, KVANTITATÍV, TEREPKÖZELISÉG (II.)

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a *kvalitatív* vagy *kvantitatív* fogalmak szociológiai jelentését néhány, a kulturális antropológiából átvett jelentéssel gazdagítsuk. Úgy látom, a szociológiában egy kutatást jellemzően a következő szempontok szerint neveznek *kvalitatívnak* vagy *kvantitatívnak*:

1. *Strukturált* vagy *strukturálatlan-e* az adatgyűjtés, azaz előre meghatározzuk-e, hogy mire vonatkozik a kutatásunk. Ebben a kontextusban a „(jól) strukturált” a kvantitatívnak, a strukturálatlan a kvalitatívnak felel meg.

2. Hány alanyt, (hány embert) lehet az adott technikával megkeresni, sok vagy kevés megkérdezetről lesz adatunk. Ebben az értelemben ha nagy az „n”, azaz az *esetszám*, akkor inkább kvantitatív, másik esetben kvalitatív kutatásról beszélünk.

3. A méréselméletből átvett *megbízhatóság* és *érvényesség* szintén összefüggésbe hozható a kvalitatív/kvantitatív fogalom-párral, a szakmai közvélekedés szerint a kvalitatív adatgyűjtés többnyire nagyobb érvényességű, a kvantitatív pedig nagyobb megbízhatóságú adatokat eredményez.

A kulturális antropológiában a megbízhatóság és érvényesség kérdése nem foglal el kitüntetett helyet, viszont egy hasonló probléma bukkan fel néhány másik ellentétpár kapcsán:

4. A kutató *személyesen is jelen van / nincs jelen*

5. *Kívül- versus belülállás* (idegen szóval: *émikus* és *étikus* jelleg)

6. *Élményközeli* versus *~távoli* nyelvezet (Geertz 1994)
7. *Tervezett* versus *spontán*, illetve
8. *Terepspecifikus* versus *összehasonlító* kutatás (San Román 2004)

Mivel az antropológiai fogalmak talán kevésbé kézenfekvőek a Szociológiai szemle olvasóinak, röviden felvázoljuk a fogalmak jelentését.

A kulturális antropológia legfontosabb adatgyűjtési technikája a *résztevő megfigyelés*, amely a kutató és a kutatottak személyes interakcióját tételezi fel. Kevésbé közzismert, hogy a többek között Bronislaw Malinowskihoz és Franz Boashoz köthető módszertani fordulat előtt a kulturális antropológia fő módszertana szintén a standard (gyakran kérdőíves) adatgyűjtés és feldolgozás volt. A személyes jelenlét fontosságát a hatvanas évektől kezdve számos fontos etikai jellegű vita erősítette meg az antropológiában, melynek során sok olyan kérdést felmerült, amelyek átbeszélése a szociológiában mindaddig nem történt meg.

A részttevő megfigyelő kutatóval szemben többnyire elvárás, hogy a terepen egyfajta *kívül- és belülállást* valósítson meg. A kettősség leírására angolul elsősorban az *emic* versus *etic* (émikus és étikus) kifejezéspárt használják. A külső és belső leírás kettőssége leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a kutató igyekszik beilleszkedni a helyi társadalomba, és a közösség tagjaként (azaz belülről) éli meg és értelmezi a helyi eseményeket, azonban helyi tapasztalatai, élményei megélése közben folyamatosan külső szemmel is értelmezi benyomásait, amelyeket majd be kell mutatnia másoknak, a „külvilágnak” is.

A kívülállás-belülállás megragadására Clifford Geertz (1994) a pszichoanalízis területéről kölcsönzött az *élményközeli* versus *élménytávoli* (*experience-near, -distant*) ellentétpárt használja. Élményközeliek a helyben minden erőlködés nélkül, magától értetődően használható fogalmak, élménytávoliak pedig a magasabb absztrakciós szintek. Geertz példájában a „félelem” élményközeli, az „ego-diszton” élménytávoli fogalom, a „fóbia” pedig valahol a kettő közt áll. A helyi társadalom megértéséhez elsősorban élményközeli fogalmakat gyűjtünk. A helyi társadalom összetett jelenségei értelmezéséhez azonban gyakran magasabb absztrakciós szintre van szükség.

A részttevő megfigyelés során a kutató igyekszik beilleszkedni a helyi közösségbe. A kutató azonosulása a kutatottakkal különböző mértékű lehet, mégis elmondható, hogy az antropológus hajlamos elfeledkezni arról, hogy a vizsgált terepen kívül is van élet. Sokszor legszívesebben csak olyan kérdésekkel foglalkozna, melyek helyben érdekesek, azaz *terepspecifikusak* (San Román 2005). Az *összehasonlíthatóság* azonban ma is gyakori elvárás, mert a terepmunkák során megfigyelt esetekből gyakran csak együttesen, az összekapcsolható elemek révén rajzolható meg egy többé-kevésbé teljesnek tekinthető kép.

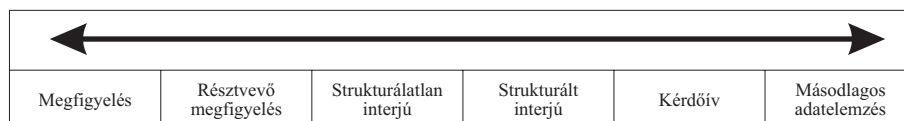
Ezzel a kérdéssel rokon a *spontán* vagy *tervezett* kutatás problémája is: az antropológusok legszívesebben terephez tökéletesen illeszkedő kutatást végeznének, ami módszertani rugalmasságot feltételez, hiszen a megfelelő adatgyűjtési technika is csak terepismeret alapján választható ki. Mivel azonban a kutatásból előbb-utóbb tanulmányt kell készíteni, a kutatónak adatokat kell gyűjtenie, köztük nagy megbízhatóságúakat, illetve olyanokat is, amelyek megteremtik az összehasonlíthatóságot más kutatásokkal. Megfelelő mennyiségű és minőségű adat gyűjtése csak tervezett adatgyűjtés keretében lehetséges, ami megint távolabb viszi a kutatót a kezdeti, tisztán

kvalitatív alapállástól. James P. Spradley (1980) meglátása szerint a szociológiai kutatásokat általában *lineáris* folyamatként képzelik el, az etnográfiai gyakorlat viszont *ciklikus* mintát követ, amelyben az operacionalizálás nem egyszeri aktus, hanem folyamatos, a kutatás végéig.

A kulturális antropológia fenti szempontjainak összefoglalására a továbbiakban a terepközelség fogalmát használom. Jelen tanulmányban *terepközelinek* nevezem az olyan kutatásokat, ahol az adatgyűjtés a terep nyelvén, a kutató személyes részvételével zajlik, és a kutató az antropológiai belül-és kívülállást megvalósítva elsősorban terep-specifikus adatokat gyűjt. A kutatás operacionalizálása nem a kutatás elején, hanem folyamatosan tart, egészen a kutatás végéig. A *tereptávoli* ennek ellentéte, tehát a kutató nem vesz részt a kutatásban személyesen, a kutatás a „tudomány” nyelvén gyűjti az előre megtervezett, összehasonlítható jellegű adatokat.

A továbbiakban *kvantitatív* vagy *kvalitatív adatgyűjtés* alatt mind a nyolc felsorolt fogalmi ellentétpárra gondolunk. Értelmezésükben tehát egy kutatás annál kvalitatívabb jellegű, minél inkább strukturálatlan, kis elemszámú és terepközeli, azaz a terephez igazodó módon kérdez rá a helyben fontos dolgokra, és ezt a kutatást maga a kutató végzi. (A kvantitatív adatgyűjtés ennek az ellentéte.)

A különböző adatgyűjtési technikákat egy folytonos skálán képzelünk el, amelyen a különböző adatgyűjtési technikák a különböző szempontok szerint inkább kvalitatívabb vagy kvantitatívabb jellegűek. Meglátásunk szerint például átjárható a határ például a többnyire kvalitatívnak tartott strukturált interjú és a (kvantitatív) kérdőív között.

I. ábra Adatgyűjtési technikák egy kvalitatív–kvantitatív skálán

A kérdőívet jobbra *kvantitatív* adatgyűjtési technikának szokás tartani. Jelen írás azt hangsúlyozza, hogy *szociológiai értelemben vett* kvantitatív karakterének megőrzése mellett a kérdőívezés érvényességét a terepközeli jelleg erősítésével kell javítani.

A STANDARD KÉRDÉSEKKEL DOLGOZÓ, TEREPTŐL TÁVOLI KÉRDŐÍVEZŐI GYAKORLAT KRITIKÁI (III.)

A standard kérdőívek érvényessége

A kérdőíves adatgyűjtés célja általában egy alapos sejtés megerősítése vagy elvetése. Erre a célra a technika kiválóan alkalmas: ha a kutató tisztában van a kutatási kérdéssel, és azzal is, hogy a kérdésre milyen adatok alapján és kiktől remélhet választ, akkor kérdőívvel lehet a leghatékonyabban megfelelő megbízhatóságú eredményt begyűjteni. A kérdőíves módszer azonban számos problémával terhes; ezek közül három hibaforrásra utalunk röviden:

- amikor a kérdőívet nem megfelelő célra használják,
- amikor nem megfelelő nyelvezettel írják, és
- amikor feltételezik, hogy ugyanaz a kérdés különböző kulturális környezetben és különböző társadalmi csoportokban ugyanolyan értelmezést kap.

A kérdőív célja, hogy világosan körülhatárolt, tényszerű adatokból gyűjtsön be minél többet, minél hatékonyabban. A jó kérdőív egyszerű, világos, könnyen érthető kérdéseket tartalmaz, amelyre egyértelmű, lehetőleg számszerűen is megragadható választ várhatunk. A kérdőív összeállításánál a kérdésekkel takarékosan kell bánni, egyrészt a költségek csökkentése végett, másrészt pedig hogy a válaszadó ne fáradjon el. A „jó” kérdőív épp annyi kérdést tartalmaz, amennyinek a feldolgozására megvan a kapacitás.

Sokszor gondot okoz, hogy a kérdőíves technikát rutinszerűen alkalmazzák bármilyen felmerülő kérdés megválaszolására. Sajnos, gyakori, hogy a helyzetfeltárást is kérdőívvel végzik, olyan felkiáltással, hogy „nem tudunk semmit, kérdezzünk néhány alapadatot”. A kérdőív „kemény” kutatási eszköz, nem alkalmas arra, hogy érzékenyen kitapogassa a válaszok mögött rejlő motivációkat, vagy részletesen körüljárjon egy kérdést. Az olyan exploratív jellegű kérdések, mint például: „Ön szerint mi a település legsúlyosabb problémája?”, jellegzetesen interjú vagy fókuszcsoportos vizsgálatra valók. A kvalitatív és kvantitatív technikák között egyfajta egymásra épülő munkamegosztást kell kialakítani. A munkamegosztás során a kérdőívvel csak a jól specifikált, magyarázat nélkül kérdezhető, lehetőleg arányskálán mérhető vagy eldöntendő kérdéseket kell felmérni. A „mindent tudó”, robosztus kérdőívek fárasztják a válaszadót és a kérdezőbiztost, és emiatt rossz eredményeket hoznak.

A kérdőívek nyelvezete gyakran nehézkes. A nehézkességet a tereptől távol dolgozó kutató szemlélete okozza: a kérdések megfogalmazásakor sokan nem a kérdések *érthetőségére* törekednek, hanem hogy ne legyenek *félreérthetőek*. A félreérthetetlen-ség igénye miatt a jogi nyelvhez hasonló, hivataloskodó stílusban írt kérdőívek egy sajátos kutatói metanyelven szólnak a hétköznapi élet nyelve helyett. Kevés kutató gondol arra, hogy a nehézkes megfogalmazás miatt szintén félreérthetik a kérdést, és közben romlik a bizalmi viszony, illetve csökkenhet a felmérés érvényessége.

A kérdés megfogalmazása összefügg a válasz érvényességével és megbízhatóságával. Ha a kérdés terephez alkalmazkodó, azaz a helyben beszélt nyelven kerül megfogalmazásra, érvényes válaszokat kapunk. Ha bonyolult, tudományos nyelvezetű kérdéseink vannak, akkor korlátozottabb érvényességű válaszokat kapunk. A félreértésből eredő hibák mértékét nem tudjuk becsülni, ezért a felmérés megbízhatósága is gyengül.

A harmadik és jelen írás szempontjából legfontosabb észrevétel a kérdőíves eredmények összehasonlíthatóságát kérdőjelezi meg. Kérdőív-szerkesztéssel foglalkozó módszertani írások jobbára alapkövetelményként fogalmazzák meg, hogy a kérdőív kérdéseit standard módon, azaz mindig pontosan ugyanabban a formában kell feltenni.

A valóságban a standard módon feltett kérdések másként hatnak különböző társadalmi környezetben. Vegyünk egy egyszerű példát. Ha a lakosság dohányzási szokásait akarjuk megismerni, akkor a kérdőívben feltehetjük a kérdést így:

„– Dohányzik?”

A kérdés feltételezi, hogy a kérdező és a kérdezett távolságtartó viszonyban van.

Egy egymást ismerő, vagy fiatalokból álló csoport azonban a kérdést nem így fogalmazná meg, hanem a következőképpen:

„– Szoktál cigizni?”

Nem mindegy, hogy *cigizel* helyett *dohányzikot* kérdezzük-e. Feltételezhető, hogy a két kérdésre egymástól eltérő válaszok születnek. Cigizni fiatalabb korban például lehet sikk, fel lehet vele vágni, az ember könnyebben bólint rá a kérdésre. A dohányzásról viszont köztudott, hogy káros az egészségre, rákot okoz, nem is beszélve a kismamákról és a környezetünkben élők egészségéről. Összességében a „*Dohányzik?*” kérdésre a fiatalok körében valószínűleg kevesebb lesz az igenlő válasz, mint a „*Cigizel?*” kérdésre.

Néhány összehasonlító jellegű nemzetközi kutatás épp merevsége miatt hozhat rossz eredményt. A korábbi egyszerű példánál maradva: ha a „*Dohányzik?*” kérdést nem Magyarországon, hanem hagyományos környezetben élő muzulmán nőknek tesszük fel, a dohányzók körében magasabb lesz a nemmel válaszolók száma, mert a dohányzást nem illő dolognak tartják. Hasonló módon, mint például a női alkoholizmus esetében, itt is inkább indikátor-kérdések segítségével, közvetett módon lehetne megközelíteni a dohányzók arányát. Ugyanaz a kérdés tehát lehet érvényes (a valóságnak megfelelő válaszokat hozó) az egyik területen, és a valóságot erősen torzító egy másikon. Minél bonyolultabb, számokkal nehezen megragadható vagy értékorientált kérdéseket teszünk fel, a félrehallás valószínűsége annál nagyobb. Sok esetben célszerű lenne a kérdés szó szerinti átvétele helyett a tartalom szerinti átvételre törekedni, ami a rugalmas, terephez igazodó kérdőív felé való közeledést jelenti.

A standard kérdőív kivitelezhetősége

Ha a kérdés megfogalmazása távol áll a helyben beszélt nyelvtől, önámítás azt remélni, hogy sikerül majd azokat standard módon feltetetni. A nehézkes kérdéseket még a legjobban képzett kérdezőbiztos is módosítja valamelyest a saját, illetve a közeg nyelvére, vagy legalább egy kis segítséget, magyarázatot nyújt a megkérdezett tanácsalansága láttán. Iménti példánkat folytatva, ha a kérdező-biztos fiatal, és egy vele egykorúval készít interjút, akkor valószínűleg tegeződni fog, és tegezve fogja feltenni a kérdést: „*Dohányzik?*”, vagy ha bizalmasabb a viszony, akkor így: „*Cigizel?*”

Gostowski (1975) így ír erről: „*A nehézséget nem oldja meg a kérdezők eligazítása, amely előírja, hogy a kérdés félreértése esetén változatlan formában meg kell azt ismételni. Ez az eljárás (...) kedvezőtlenül befolyásolhatja a válaszadó viszonyát az interjúhoz, hiszen normális személyközi kapcsolatokban ha a megkérdezett nem érti a kérdést, elvárja, hogy érthetőbb formában ismételjék meg. A gépies ismétlés ingerli a kérdezt, azt a benyomást kelti, hogy a kérdező „nehéz felfogásúnak” tartja. Vaktában adott válaszokhoz vezet, hogy elejét vegye a „vallatásnak”. ...*

A gyakorlatban ezt a problémát szükségképpen maguk a kérdezők oldják meg azáltal, hogy átalakítják a kérdés elsődleges változatát a válaszolóknál megfigyelt reakcióhoz alkalmazkodva. Ha az ilyen nyelvi műveletek ad hoc történnek, és nagyszámú, különböző kérdező teszi saját érzései alapján, a mérési eszköznek a kutató által ellenőrizhetetlen negatív destandardizálása következik be.”

A kérdezőbiztos fegyelmetlensége, amellyel ellenszegül a kutató szándékának, valójában egészen természetes *terepközeli* megnyilvánulás. A kérdőív szerkesztője, távol a tereptől, a számítógéppel felszerelt irodájában megteheti, hogy saját nyelvén írjon, és a vélt tudományos elvárásoknak megfelelő kérdéseket szerkesszen. A kérdezőbiztos azonban kénytelen alkalmazkodni a terephez, például nem választhatja

a magázódást, ha felajánlják neki a tegeződést. Tegyük hozzá, hogy a kérdezőbiztosok fegyelmezetlensége és rugalmassága sokszor kijavítja a után megfogalmazott kutatói kérdéseket, elősegítve az adatgyűjtést.

Meglátásunk szerint tehát a standard kérdésekkel dolgozó kérdőív a tereptávoli habitusú kutatók illúziója, a valóságban a kérdéseket a kérdezőbiztosok nem standard módon teszik fel. A kérdezőbiztosok hozzáállásán az általunk „rugalmasnak” nevezett kérdőívezési eljárás alapvetően nem kíván változtatni, sőt, azt helyesnek tartja, azt viszont azt elvárja, hogy a standardtól való eltérés ellenőrizhető legyen, hogy ha szükséges, akkor ez az információ bevonható legyen az elemzésbe.

Egy etikai kérdés: a kérdezőbiztosok szerepe

A szociológusok jobbra nem tartják magukat babonásnak, mégis, egyfajta szakmai tradíció miatt, többnyire hisznek bizonyos varázsigékben. Ilyen varázsigé például a következő: „*A válaszadás névtelen és önkéntes, az adatokat csak aggregált formában hozzuk nyilvánosságra.*” Sok szociológus hisz abban, hogy ezen mondat gépies elhárítása egy kérdőíves szituációban megkönnyíti a bizalmi kapcsolat kialakítását a terepen.

A valóságban a kérdőívezéshez szükséges bizalmi kapcsolat kialakítása alapvetően a kérdezőbiztos személyén múlik. Nem akarjuk lekicsinyelni a kérdőíves cég imázsának vagy a kérdőív témájának szerepét, de leszögezzük, hogy a kérdéshez elengedhetetlenül szükséges bizalmi viszonyt alapvetően a kérdezőbiztos személye, kontaktusteremtő képessége biztosítja a kutatás számára. A kérdezőbiztosok anyagi és főleg erkölcsi megbecsülése azonban nem tükrözi ezt a munkakörön kívüli, személyes hozzáadott értéket. A kutatók hierarchiájában a kérdéseket szervező kutatók vannak felül, a kutatásszervezők középpüti, és a biztosok alul, annak ellenére, hogy a kérdezőbiztos az egyedüli, aki a saját személyiségét is beadja a közös vállalkozásba. A kutató sokszor a terepet sem ismeri, sőt, olykor még a kérdezőbiztosokat sem ismeri személyesen. A kutatók és kérdezőbiztosok közti alá-fölérendeltségi viszony nem csak morális szempontból megkérdőjelezhető, de az adatok érvényességének és megbízhatóságának rovására is megy, mert a kutatónak nincs módja képet alkotni a kérdőív nyelvezetének áthallásairól, vagy a kérdezőbiztosok improvizált kérdés- átfogalmazásairól.

A dilemma úgy oldható fel, ha a kutató személyesen is részt vesz a kutatás lekérdezési szakaszában, szolidaritást vállal a kérdezőbiztosokkal, ahogy ez a rugalmas kérdőív gyakorlatában elengedhetetlen.

RUGALMAS KÉRDŐÍV (IV.)

Terephez alkalmazkodó és rugalmas jelleg a kérdőívezés során

Írásunk üzenete szerint a kérdőíves technika egyik fontos problémája, ha nem a helyi nyelvezettel fogalmazza meg. A standard módon, *mindenkinek mindenhol ugyanúgy* feltett kérdések alkalmazása különböző kulturális környezetekben eltérő mértékű félrehallásokat tételez fel. Mivel a kutató nincs a terepen, a kérdőív nem alkalmazkodhat a kutatót közeghez, *rugalmatlannak* mutatkozik. A rugalmatlan és tereptávoli kérdőív alternatívája a terephez alkalmazkodó, rugalmas kérdőív.

A terephez alkalmazkodás célja az, hogy az információt jó érvényességgel tudjuk begyűjteni. Míg a hagyományos kérdőívek a megkérdezett válaszadók sokaságától várják el, hogy értsék meg a tudományos nyelvet, vagy (nemzetközi összehasonlítás során) a más országban kitalált gondolatmenetet, addig a terephez alkalmazkodó kérdőív esetében a kutatónak kell megtanulnia a terep nyelvén beszélni. A kérdések tervezésekor arra kell törekedni, hogy helyi értelmezésben pontosan tükrözzék a kutató szándékát, azaz a válasz pontosan az az adat legyen, amit a kutató keres.

Nemcsak egy nemzetközi kutatás során, de a helyi társadalom vizsgálatakor is tisztában kell lenni azzal, hogy a kérdőív kérdései az egyes társadalmi csoportokban különböző kontextusokba kerülnek, a megkérdezettek a standard kérdést eltérően értelmezik. A kérdéseket valamennyi helyi kulturális közösség nyelvén meg kell fogalmaznunk. Példánkban legyen a kérdések között „*Cigizel?*” és „*Dohányzik?*” egyaránt. Ezzel megengedjük a kérdezőbiztosnak azt, amit egyébként is tenne, azaz, hogy a kérdést a helyben adekvát módon tegye fel. A kérdések cserélhetősége jelenti a kérdőív *rugalmasságát*. A kérdezőbiztos ráadásul szükség esetén menet közben további kérdés-variációval, vagy kiegészítő információval teheti adekváttá a kérdőívet. Ezeket a rugalmas megoldásokat azonban „rugalmatlanul” rögzíteni kell, hogy amennyiben a kutató végül szükségesnek látja, bevonhassa az elemzésbe. Erre egyébként az esetek többségében nincs szükség, hiszen a rugalmas kérdőív kérdés-variációi nem mást kérdeznek, hanem épp ellenkezőleg, nagyobb érvényességgel kérdezik ugyanazt, amikor az egyes kulturális közegekben újrafogalmazzák a kérdéseket.

A kérdőív rugalmassága nem jelenti a technika „felpuhítását”, azaz közeledést a kvalitatív technikákhoz. A különböző módon feltett kérdések a gyűjtött adatok *körét* és *megbízhatóságát* nem módosítják, csak a kérdések és a válaszok *érvényességét* növelik. Mi is azt hangsúlyozzuk, hogy a minél inkább szám-jellegű, lehetőleg arányskálán értékelhető adatok gyűjtése a cél, ezek ugyanis könnyebben dolgozhatók fel számítógépen. Akkor igazítható könnyebben a terephez a kérdőív, ha eleve egyszerű kérdéseket, például eldöntendő vagy tényszerű adat jellegű kérdést tartalmaz, vagy ha kevés alternatíva közül kell egyet választani, de legpuhább esetben is ordinális skálán értékelhető eredményekre jut.

Ha a megkérdezettekhez a maguk megszokott, hétköznapi, otthonos nyelvén, a helyi „dialektusban” szólunk, az nem lassítja, hanem épp ellenkezőleg, gyorsítja a lekérdezést. A kérdőívezés közben tartott elkerülhetetlen konzultációs szünetek ellenére a technika egységnyi ráfordítással körülbelül ugyanannyi válaszadó megkeresését teszi lehetővé, mint a hagyományos kérdőívek. A rugalmas kérdőív eredményeinek tehát nagy a megbízhatósága, ráadásul csökkenthetők a kulturális különbségekből fakadó hibák, javul az érvényesség.

A társadalmi csoportok megismerése és a kérdőív nyelvezetének kialakítása kutatói feladat, ezért a rugalmas kérdőív szerkesztése során elengedhetetlen, hogy a kutató maga is kérdőívezzon. *A terephez alkalmazkodó kérdőív kérdezés közben alakul ki.*

A kérdezőbiztos a kutatás során megnövekedett szereppel kell felruházni: ki kell mondani, hogy ő biztosítja a kutatás „terepközeli” jellegét, az ő bizalomteremtő és helyzetfelismerő képessége a garancia arra, hogy a megfelelő helyen a megfelelő kérdés hangzik el. A viszonynak a kutató s a kérdezőbiztos között egy eddiginél szorosabb, partneri viszonyra kell alakulni, ahol nem nélkülözhető a kutató intenzívebb szerepvállalása a lekérdezésben.

Összehasonlíthatóság és koherencia

A rugalmas kérdőívezéssel szemben megfogalmazott egyik kritika az, hogy a terepközei jelleg az összehasonlíthatóság rovására megy. A rugalmas kérdőív idegenkedik más kutatásokból egész kérdésblokkokat szó szerint átvenni, (arra törekedne, hogy a kérdéseket ne *szó szerint*, hanem *tartalom szerint* vegye át), a nemzetközi kutatások gyakorlata azonban ezt nemigen teszi lehetővé. Valójában ez a probléma feloldható: a rugalmas kérdőívbe rugalmatlan kérdések is illeszthetők, ilyenkor alkalmasint más kutatásokból blokkokat veszünk át szó szerint. Az összehasonlítható eredményeket produkáló blokk mellé olykor érdemes rugalmas kontrollkérdéseket is illeszteni, amelyek alkalmazkodnak a terephez, és így a kétfajta eredmény összehasonlítható lesz.

A rugalmas kérdőívvel szemben megfogalmazott másik ellenérv az adatbázis *koherenciáját* látja veszélyben, azaz hogy a különböző módon lekérdezett adatok valóban ugyanazt jelentik-e. A megfelelő kérdés-variáns kitalálása vagy kiválasztása a kérdezőbiztos helyzetfelismerő képességén múlik. Anélkül, hogy lebecsülnénk ezt a veszélyforrást, úgy látjuk, hogy nagyobb gondot jelent, ha a biztos mereven ragaszkodik a leírt megfogalmazáshoz, vagy ha leírt szövegtől való eltérés nem derül ki. A kérdés variációk jelentésének azonossága a kutató felelőssége, aki ezt leginkább kvalitatív módszerekkel tudja ellenőrizni.

HÁROM PÉLDA RUGALMAS KÉRDŐÍVEZÉSRE (V.)

A rugalmas kérdőív inkább tekinthető egyfajta létező kutatói gyakorlatnak, mintsem elméletileg megalapozott módszertani innovációnak. Úgy gondoljuk, a rugalmas kérdőívezés leírásával egy régtől létező, de kevésbé elismert (és eddig elismertségre talán nem is törekvő) rutint ismertünk fel és, és szerepünk elsősorban az, hogy „nevet adjunk a gyermeknek”.

A következőkben három, egymástól különböző példát mutatunk be a rugalmas kérdőívezés használatára: az első saját példánk, amely egy falukutatás „terepközei” közegeben készült, a második egy nagymintás statisztikai adatfelvétel, a CPS 15 évvel ezelőtti felülbírálatának tapasztalatait vázolja fel, a harmadik pedig egy CAPI interjú, a Mental Map Editor nevű szoftver rugalmas kérdőívező lehetőségeit mutatja be. A három, egymástól lényegesen különböző példa bemutatásával azt kívánjuk sugallni, hogy a rugalmas kérdőívezés a minta nagyságától és az adatfelvétel módjától függetlenül, sok kutatásnál hasznosítható praxis lehet.

Rugalmas kérdőívezés terepmunka közben: ördögösfüzesi tapasztalatok

2005-ben az ERASMUS IPUC program támogatásával egy nemzetközi falukutató táborot tartottunk az erdélyi Ördögösfüzesen. A táborban 8 oktató és kb. 80 diák vett részt, akik négy ország hat egyetemén különböző társadalomtudományos diszciplínákat tanultak (szociológia, antropológia, pszichológia). A kutatás honlapja: www.uni-corcinus.hu/antropologia/ordongos.

A terepgyakorlat során a diákok kutatócsoportokat alkottak, ezek a csoportok saját kutatási kérdéseket fogalmaztak meg, a témában résztvevő megfigyelést végeztek és interjúkat készítettek, illetve a két hetes tábor utolsó napjaiban egy közös kérdőívet kérdeztek le. Tereptapasztalataik tükrében már a kérdőív első megfogalmazásakor törekedhettek a helyi közösségek számára érvényes kérdések megfogalmazására és a szociológusi szakzsargon csökkentésére, például önözés helyett magyarul a férfiakat magázva, a nőket tetszikezve kérdezték. (A kérdőívnek román nyelvű változata is volt.)

Még a viszonylag alapos terepismeret sem volt elegendő a kérdések azonos értelmű megfogalmazása a különböző (román/roma/magyar) kulturális miliókben; az adekvát kérdésváltozatok később, kérdezés közben alakultak ki, a kérdezőbiztosok keze alatt. Ennek biztosítására a kérdőívezés során többször tartottunk konzultációt.

Fontos technikai részlet volt, hogy az adatokat nem a kérdőíven, hanem egy külön kódlapon rögzítették a hallgatók. A standard kérdőív-technikánál a kérdések és a válaszok szorosan összetartoznak. A rugalmaskérdőív-konceptió szerint a gyűjtendő adatok köre a biztos pont, de változó, hogy ezt miként kérdezzük meg; ezért választottuk el egymástól a kérdéseket tartalmazó kérdőívet és az adatgyűjtésre szolgáló kódlapot. Minden résztvevő csak egyetlen kérdőív példányt kapott, a kódlapból viszont annyit, ahány személyt meg kellett kérdeznie. A kérdőívre a kérdezőbiztos ráírta a nevét/azonosítóját, majd később saját megjegyzéseit/kiegészítéseit is erre a példányra vezette rá; épp ezért a kérdőívet a szokásosnál szellősebbre terveztük. A kódlapra csak az eredményeket írták a résztvevők. A külön kérdőív és kódlap használata ismert, bár nem túl elterjedt és gyakran kritikával illetett gyakorlat a kérdőíves kutatások során. Tény, hogy a kódlap használata szokatlan volt a diákoknak, ami kezdetben lassította a lekérdezést, igaz, hamar hozzáedződtek, az első nap délutánján már nem volt ebből gond.

A kérdőívünk többnyire zárt kérdésekből állt, ezért a kódlap java része egyszerű négyzetrács volt, ahol a táblázat celláiba csak számokat írtunk. Az esetleges 'egyéb és-pedig' megjegyzések részére külön sorokat, illetve szélesebb margót hagytunk. A nyílt kérdéseket kezdetben egy pót-kódlapra (a kódlap hátoldalára) írtuk. A lekérdezés közepén már ismerősnek hangoztak az elhangzó válaszok – akkor már ezekből is zárt kérdéseket lehetett készíteni, azaz a válaszlehetőségek kódot kaptak, amit a diákok nem olvastak fel, de a kódlapon már csak a kódot rögzítették, persze fenntartva a helyet az új válaszlehetőségek részére ('egyéb, és-pedig').

A kérdezőbiztosok, ha kellett, az érvényes válasz érdekében eltérhettek a kérdés eredeti szövegétől. Ezeket a kiegészítő magyarázatokat vagy kérdés-variációkat a kérdezőbiztosok a saját kérdőív-példányukon rögzítették és sorszámmal (azaz kóddal) látták el. A kódlapon minden kérdéshez két rubrika tartozott, az egyik a válasz, a másik a kérdésvariáció (ha volt) kódját tartalmazta. A konzultációkon összeolvastuk a terepen elhangzott kérdés-variációkat, magyarázatokat. A konzultációk során nyílik lehetőségünk nekünk, kutatásvezetőknek, hogy mérlegeljük a kérdezőbiztosok által adekvátnak és terepközelinek ítélt variációk elfogadhatóságát. Ha egy-két kérdés-variációt a kérdezőbiztosok a szerintünk helytelenül tettek fel, azt a konzultáción tisztáztuk, a továbbiakban nem használták, az addigi válaszok közül pedig csak egy-két adat hiányzott emiatt, ami a kérdőívezés eredményét alapvetően nem befolyásolta. A kutatás közepe felé (akárcsak a nyílt kérdések esetében) ezek a kérdés-variációk is vissza-visszaköszöntek, úgyhogy ezeket összehangoltuk, egységesítettük. Erre azért volt szükség, mert az adatbevitelkor túl nagy nehézséget jelentett volna, hogy a kér-

dés-variációk és kiegészítő információk kérdezőbiztosonként más-más kódokat kapnak. A konzultációk során összegyűjtött kérdés-variációkat ezért egységes kódokkal láttuk el, majd az így kiegészített kérdőívet újra kinyomtattuk és azt használtuk. (Az addig készített kérdőívek adatbevitelénél persze különös figyelemre volt szükség, ami lassította az adatbevitelt.) A kérdőívezés ezután is rugalmas jellegű maradt, de új kérdés-variációk a megkérdezések egynegyede-harmada után már nemigen bukkantak fel. A variációk növelése alapvetően nem volt cél: sokszor az eredetileg megfogalmazott kérdés is elég volt, de két-három variációnál többre általában nem volt szükség a terepközeleti jelleg biztosításához. Ennek ellenére, mivel a legutolsó napon is született még új kérdés-variáció, elmondhatjuk, hogy a kérdőív legvégső formájában csak a kérdezés *után* készült el.

Rugalmas eljárásunkkal az biztosítottuk, hogy a tudjuk, mi is hangzott el ténylegesen a terepen. Az eredmények kontrollálhatók voltak, azaz elvben kiszűrhető volt, ha valamely kérdésvariáció eltérő eredményeket hozott a többihez képest; ez az információ, amennyiben szükségesnek tűnt, bevonható volt az elemzésbe, mint ahogy ez például a mentálhigiénés problémákat vizsgáló kutatócsoportnál történt.

A CPS kérdőívek felülvizsgálata 1986–1993 között

„A Szövetségi kormány által közzétett adatok közül talán a havi munkanélküliségi ráta mutatója a legnagyobb politikai jelentőséggel bíró szám” – érzékeltetik cikkük bevezető mondatában a CPS (Current Population Survey) jelentőségét a nagymintás felmérés monitoringjával megbízott kutatók, Anna E. Polivka és Jennifer M. Rothgeb (1993). Az USA-beli munkaerő-piaci adatokat szolgáló felmérést 1940 óta készítik el havi rendszerességgel. A felmérés kérdőívét fennállása alatt háromszor módosították. Az idézett kutatási beszámoló azt a vizsgálatot mutatja be, amelynek eredményeképp az 1967 óta változatlan formában lekérdezett standard kérdőívet alakították át. Az adatfelvétel felülvizsgálatát 1986-ban kezdeményezte az USA-beli Munkaügyi Statisztikai Iroda (BLS, Bureau of Labour Statistics) és a Statisztikai Hivatal (BC, Bureau of the Census), majd ez a felülvizsgálat 1994-ben a vizsgálati eredmények implementációjával zárult.

A kutatók szerint a felülvizsgálatot a munkaerőpiac változása, ezen belül is különösen négy tényező kényszerítette ki:

- a kérdőívben alkalmazott kifejezések újradefiniálásának igénye
- további kifejezések bevezetése
- a kérdőív szóhasználatának felülvizsgálata
- a számítógépes rögzítésre való áttérés

Jelen tanulmányunk szempontjából a szóhasználat kérdése bír jelentőséggel. A kutatók feljegyzik például, hogy amikor a kérdezőbiztos a válaszadó múlt heti munkaidejére kérdez rá, akkor a válaszadók vagy a múlt héten ténylegesen ledolgozott munkaóráikat adják meg válaszul, vagy egy heti átlagos munkaóraszámot, vagy erre vonatkozó elnagyolt becslést. Az ebből eredő hibát javítja, és így a kérdőív jobbításának egyik javasolt módszere lett bizonyos memória-segítők eseti alkalmazása, pl. a kérdezőbiztos (belátása szerint) rákérdezhet a múlt heti túlórákra, betegszabadságra, másodállásra stb.

Ennél is közelebb áll a mi rugalmaskérdőív-konceptiónkhoz a múlt heti tevékenységre vonatkozó kérdésvariációk kidolgozása a CPS keretén belül. és A felülvizsgálat előtt az egyik kérdés így hangzott: mivel töltötte a legtöbb időt múlt héten? A kérdésvariációkat a dolgozó szülők, kitolódó oktatás illetve fizetett házimunka megjelenése tette szükségessé. Így például, ha a válaszadó a kérdezőbiztos szerint fiatal, akkor a kérdést így kell átfogalmaznia:

„Mit csinált főleg múlt héten – tanult, vagy valami egyebet?”

Ha pedig a válaszadó háztartásbelinek nézett ki, akkor így:

„Mit csinált főleg múlt héten – ház körüli munkákat, vagy valami egyebet?”

Másoknál pedig így:

„Mit csinált főleg múlt héten – dolgozott, vagy valami egyebet?”

A megfelelő kérdés-variáció kiválasztása (és ennek jelölése) tehát a kérdezőbiztos feladata, mint ahogy az is, hogy ennek fényében feltegyen bizonyos kérdéseket a kérdőívől, vagy sem.

A CPS felülvizsgálat a korábbinál szabadabb kezet adott a kérdezőbiztosoknak a munkakörök vagy más kategóriák meghatározásában is. Ezt az indokolta, hogy a vizsgálat idejére például munkahelyi hiányzás oka a megkérdezettek 15,5%-a esetében lett „Egyéb”, mert az 1967-ben még érvényes kategóriák húsz év múlva érvényüket veszítették. A kérdezőbiztosok ugyanakkor le tudták jegyezni a megfelelő kategóriákat.

Kiemeljük, hogy a CPS felülvizsgálata során (cikkünk eddigi érvelésével ellentétben) nem a kutatás kultúrákőzi jellege miatt tartották szükségesnek a kérdőív „rugalmasítását”, hanem pusztán azért, hogy a kérdések egyaránt érvényesek legyenek az eltérő társadalmi státusú válaszadókra.

Egy rugalmas CAPI: a Mental Map Editor c. szoftver

Az adatfelvétel számítógépes támogatottsága szerencsés esetben elősegítheti a terepközeli kutatásokat. A kutató egyre kevésbé van irodájához kötve, egyre több munkafolyamatot végezhet el a terepen. Míg korábban a kérdőív összeállítása jellemzően irodai munka volt, ma már egyre könnyebben végezhető terepen. Ugyanúgy az adatbevitel és az adatfeldolgozás is elvégezhető helyben, a válaszadó képet alkothat arról, hogy a válaszai hogyan épülnek majd be kutató tanulmányába.

A mentális térképek (azaz a fejekben a környezetünkre vonatkozó tudás) gyűjtésére alkalmas Mental Map Editor az egyetlen általunk ismert szoftver, amely „gyárilag” is alkalmas a rugalmas kérdőívek szerkesztésére és lekérdezésére. A magyar fejlesztő szoftver a www.mentalmap.org oldalról tölthető le.

A szoftver négy részből áll: kérdőívszerkesztő, CAPI lekérdező, adatbáziskezelő, tanulmányíró programrészekből.

Az egyes kérdések kidolgozásakor, (azaz már az első részben) is lehetőség van kérdés-variációk megfogalmazására, például a kérdések tegeződő és magáződő megfogalmazására, illetve a kiegészítő információkat a második szakaszban, azaz lekérdezés közben is lehet gyűjteni.

Mint minden CAPI kérdőívnl, lekérdezés közben a kérdések felugró ablakokban, maguktól jelennek meg, de ennél a szoftvernél kérdésenként nem csupán a válasz rö-

zítható, hanem minden egyéb információ is, ami a kérdezés során elhangzott, például a kérdezőbiztos magyarázatai, vagy a válaszadó kommentárja. Ezek a kiegészítések egyrészt automatikus kódot kapnak, másrészt minden egyes ilyen bejegyzést tárol a gép, és a kérdőív egy újabb lekérdezésekor egy gördülőablakban felajánlja. Hasonló szituációban a korábbi segítő információ megismétlésével csökkenthető a variációk száma, és a standard felé közelíthető a rugalmas kérdőív.

A kisegítő információkat automatikusan tárolja a szoftver a rendszerben, így azok az elemzésbe bevonhatók, amennyiben szükséges.

IRODALOM

Barton, A.H.–Lazarsfeld, P.F. (2003[1955]): Some Functions of Qualitative Analysis in Social Research. In Boudon, R.–Cherkaoui, M.–Demeulenaere, P. eds.: *The European Tradition in Qualitative Research*. Benchmarks in Social Research Methods series. Sage.

Beatty, P. (1993): Understanding the Standardized/Non-Standardized Interviewing Controversy. Proceedings of the Survey Research Methods Section, *American Statistical Association Conference*, 1048–1053, http://www.amstat.org/Sections/Srms/Proceedings/papers/1993_179.pdf

Boudon, R.–Lazarsfeld, P.F. eds. (1966): *L'Analyse empirique de la Causalité. Méthodes de la Sociologie I-II*. Paris: Mouton & Co.

Bourdieu, P. (1997): A közvélemény nem létezik. *Szociológiai Figyelő*, 3, <http://www.c3.hu/~szf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Area-8.htm>.

Bryman, A. (1993): *Quantity and Quality in Social Research*. London–New York: Routledge.

Bryman, A. (2004): *Social Research Methods*. 2., átdolgozott kiadás. Oxford: University Press.

Bryman, A. (2005): Kvalitatív és kvantitatív módszerek összekapcsolása. In Letenyei L. szerk.: *Településkutatás szöveggyűjtemény*. Budapest: Ráció Kiadó, 371–393

Bryman, A. ed. (2006): *Mixed Methods, Vol. I–VI*. Benchmarks in Social Research Methods. London, etc: SAGE.

Conrad, F.–Fricker, S.–Schober, M. (2004): Misunderstanding Standardized Language. http://sitemaker.umich.edu/fred.conrad/files/apc_final.pdf.

Conrad, F.–Schober, M. (1999): Conversational Interviewing and Data Quality. Federal Committee on Statistical Methodology conference paper. <http://www.fcsm.gov/99papers/conrad2.pdf>.

Converse, J.M. (1987) *Survey Research in the United States: Roots and Emergence 1890–1960*. Berkeley: University of California Press.

Eranus E.–Láng S.–Máth A.–Rácz A. (2005): A kérdőíves adatfelvétel újabb módszerei. In Letenyei L. szerk.: *Településkutatás szöveggyűjtemény*. Budapest: Ráció Kiadó, 545–592.

- Geertz, C. (1994): „A bennszülöttek szemszögéből.” Az antropológiai megértés természetéről. In Gleertz, C.: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég Kiadó, 200–216.
- Gostowski, Z. (1975): A survey típusú vizsgálatok humanizálásának szükségességéről. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Módszertan sorozat VI(16), eredetileg *Studia Sociologica*, 1974/1.
- Groves, R.M. (1987): Research on Survey Data Quality. *The Public Opinion Quarterly*, 51: 156–172.
- Krosnick, J.A. (1999): Survey Research. *Annual Review of Psychology*, 50: 537–567.
- Lazarsfeld, P.F. (1944): The Controversy Over Detailed Interviews. An Offer for Negotiation. *Public Opin Quarterly*, 8(Spring): 38–60.
- Lazarsfeld P.F.–Rosenberg, M. eds. (1955): *The Language of Social Research*. New York: The Free Press.
- Léderer P. (2002): A társadalomtudományi mérés természetéről. In Léderer P.: *A szociológus, a módszerei, meg a szövege*. Budapest: Új Mandátum, 38–47.
- Letenyei L. (2005): *Településkutatás*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Marpsat, M. (1999): *The Reciprocal Contributions of Quantitative and Qualitative Methods: The Example of Surveys on the Homeless, INED*. <http://www.ined.fr/publications/collections/dossiersetresearches/79%20anglais.pdf>.
- McCloskey, D.N. (1998): *The Rhetoric of Economics*. The Rhetoric of Human Sciences Series. Wisconsin: University Press.
- Platt, J. (2001): The History of the Interview. In Gubrium, J.–Holstein, J. eds.: *Handbook of Interview Research*. Sage Publications, 33–54.
- Polivka, A.E.–Rothgeb, J.M. (1993): Overhauling the Current Population Survey. Redesigning the CPS Questionnaire. *Monthly Labor Review*, September.
- San Román, T. (2005): A megérzéstől a megerősítésig: a terepmunka az antropológiában. In Letenyei L.: *Településkutatás szöveggyűjtemény*. Budapest: Ráció Kiadó: 359–370.
- Spradley, J.P. (1980): *Participant Observation*. Wadsworth: Thompson Learning.